

TUR147 TÜRKİYE TÜRKÇESİ SES BİLGİSİ

(9. HAFTA)

ÜNSÜZLERLE İLGİLİ SES OLAYLARI

Ünsüz (konsonant)ler, akciğerlerden gelen havanın ses yolunda ses tellerine çarparak oluşturduğu titreşim sonucu ortaya çıkan seslerdir. Akciğerlerden yola çıkan hava yutak, gırtlak, burun boşluğu, dişler ve en son dudaktan çıkar. Bu süreçte çarptığı unsurlara, küçük dilin etkisine ve ses teline bağlı olarak özellikler kazanır. Bu kazandığı özelliklere göre ünsüzler dörde ayrılır: 1) Boğumlanma yeri bakımından ünsüzler (dudak, diş, diş eti, diş eti ardı, ön damak, orta damak, art damak, küçük dil, yutak, gırtlak, dil kökü, dil önü, dil ortası, dil ardı, dil ucu) 2) Ton bakımından ünsüzler (tonlu-tonsuz) 3) Hava yolu bakımından ünsüzler (ağız, burun) 4) Ses yolu bakımından ünsüzler (kapalı ses yolu, açık ses yolu, dar ses yolu, geniş ses yolu). Ünsüzlere ilişkin ses olaylarının oluşumunda seslerin oluşum şekillerinin de etkisi yadsınamaz.

Türkçede yazı dilinde 21 tane ünsüz ses bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Eski Türkçe döneminden bu yana varlığını sürdüren ve günümüzde halen varlığını ağızlarda koruyan /g/ ve /n/ arası bir de nazal n sesi bulunmaktadır. Diğer taraftan konuşma dilinde ve ağızlarda kullanıma giren -gırtlakta sesletilen /h/ sesi gibi- çeşitli ünsüz sesler bulunmaktadır. Bu seslerle birlikte ünsüz sayısında artış söz konusudur.

Ünsüzler tek başlarına bir hece değeri oluşturamazlar, yanlarına muhakkak bir ünlü ses isterler. Aynı şekilde Türkçede kelime başında iki ünsüz yan yana gelmez.

Ünsüz Benzeşmesi/Değişmesi

Benzeşme; baskın olan sesin, diğer bir ünsüz sesi etkisi altına almasıyla kendi özelliklerine uydurması olayıdır. Ünsüzleri anlatırken onların çeşitli özellikleri üzerine durmuştuk. Bu özellikler göz önünde bulundurularak seslerin çeşitli özellikleri yönüyle aralarında farklar bulunmaktadır. Bu farklar sözcük içerisinde ortadan kalkabilir veya yarıya inebilir. Örneğin; bir diş eti ünsüzü olan /n/ sesi yanındaki bir dudak ünsüzünün etkisiyle dudak ünsüzü /m/ sesine evrilebilir.

Benzeşmeler, benzeşen sesin ve etkisinde kaldığı sesin sözcük içerisindeki yerine bağlı olarak uzak veya yakın, benzeşen sesin özelliğine ve uyumuna bağlı olarak yarım veya tam, kullanım sürekliliğine bağlı olarak geçici veya kalıcı, özellikler gösterebilir.

Nasıl ki ünlü seslerde benzeşme yoluyla bir uyum söz konusu ise ünsüz sesler için de durum aynıdır. Benzeşme aslında ünsüz uyumunu sağlayan bir ses olayıdır.

Benzeşme olayı tek başına bir sözcükte görülebilir. Bunun yanı sıra sözcüklere gelen ekler de benzeşme kuralına uyarlar. "*Kelime eksiz haldeyken kendi içinde benzeşme olabileceği gibi eklerde benzeşmeye/uyuma riayet eder. Mesela ayrılma bildiren -DEN morfeminin -dan/-den/-tan/-ten şeklinde dört alomorfu vardır* (Demirci 2017: 87). Buradan anlaşılacağı üzere getirilen ek yalnızca ünsüzü değil aynı şekilde ünlüsü de eklendiği sözcüğün uyumuna girer.

Far. kergedā:n>gergedan (gutkb), anla->anna- (iytgb) (konuşma), olsun>ossun (gytgb) (konuşma), yanlış> yanniş (iytgb) (konuşma), eczacı>ezzacı (gytgb) (konuşma), Fr. naylon>laylon (gutgb) (konuşma), etmek>ekmek (gutkb), tuzsuz>tussuz (gytgb) (konuşma), iğne>inne (gytgb) (konuşma), yatsı>yassı (gytgb) (konuşma), Far. safvet>saffet (iytkb), Ar. şemsiye>şemşiye (konuşma) (iutgb) vb.

- Türkçede tonsuz ünsüz ile biten bir sözcük tonlu ünsüz ile başlayan bir ek alırsa tonsuz ünsüz tonlu ünsüzü kendisine benzetir.

simit-ci>simitçi (iyygb), kitap-cı>kitapçı (iyygb), ekmek-den>ekmekten (iyygb), soğuk-da>soğukta (iyygb), seç-gin>seçkin (iyygb), bit-gin>bitkin (iyygb), bıç-gı>bıçkı (iyygb), çalış-gan>çalışkan (iyygb), yapış-gan>yapışkan (iyygb) git-di>gitti (iytgb), yakıt-da>yakıtta (iytgb), yak-dı (iytgb) vb.

Tonlulaşma/Ötümlüleşme

1. Sözcük içi veya sözcük sonunda bulunan tonsuz seslerin bazı seslik sebeplerden dolayı tonlu ünsüze evrilmesi olayıdır. Tonlulaşma da bir benzeşme türüdür.

• /p, ç, t, k/ sesleri ile biten bir sözcük ünlü ile başlayan bir ek aldığıında iki ünlü arasında kalan bu sesler tonlu /b, c, d, g-ğ/ seslerine dönüşür.

Ar. kitap-ı>kitabı, ağaç-a>ağaca, dört-ü>dördü, soğuk-u>soğuşu, cenke>cenge, tat-ında>tadında, taç-ın>ta:cın vb.

Bazı istisnai durumlarda bu kural gerçekleşmez. Bunda sözcüklerin anlamsal ayırt ediciliğinin de etkisi vardır.

at-ım (binek hayvan) > atım, sap-ı>sapı, ip-e>ipe, tank-a>tanka, devlet-e>devlete, Ar. hukuk-u>hukuku, Ar. cumhuriyet-e>cumhuriyete vb.

2. Tonsuz /k, t, ç, s/ ünsüzlerinin art zamanlı olarak tonlu /g, d, c, z/ ünsüzlerine değişmesi olayıdır. Türkçe ve alıntı kelimelerde görülen bir olaydır.

ET. kör->gör-, ET. köngül>gönül, kel->gel, DLT. tengiz>dengiz>deniz, ET. tag>dağ, Far. çarta:k>çardak, OA. tirig>diri, Far. tu:ti:>dudu, Yun. Anadolu>Anadolu, Ar. muztari:b>muzdarip, Ar. Fa:ti:me>Fadime, Far. sunpa:re>zımpara vb.

Tonsuz bir ünsüz ile biten bir sözcük ünlü veya ünlü ile başlayan bir ek alırsa tonsuz olan ünsüz olan ses tonlu hâle gelir. Yukarıda benzeşme üst başlığı altında verdiğimiz yumuşama aynı zamanda bir ötümlüleşme olayıdır.

Türkçede düzenli ve kurallı bir şekilde ötümlüleşen p>b, t>d, f>v, k>g, ğ, ş>j, ç>c, s>z ötümsüz ünsüz denklikleri bulunmaktadır.

kebab-a>kebaba, dört-e>dörde, topaç-a>topaca, köpük-ün>köpüğün, denk-i>dengi

Tonsuzlaşma/Ötümsüzleşme

Tonlu-öümlü (*b, c, d, g, j, v, z*) ünsüzlerinin komşu seslerin etkisinde kalarak tonsuz-öümsüz (*p, ç, f, k, s, ş, t*) ünsüzlerine değişimi olayıdır. Bu anlamda sesler tonlulaşmanın tersine bir denklik sağlamaktadır. Yani, sesler *b>p, d>t, c>ç, v>f, g, ğ>k, j>ş, z>s* denkliğini oluşturur.

Far. cuft>çift, Ar. lehce>lehçe, Far. pence>pençe, Ar. mechu:l>meçhul, Far. gusta:h>küstah, Ar. şubhe>şüphe, Far. desti>testi, Far. da:rçi:n>tarçın, Ar. mudhi:ş>müthiş,

Ar. tesbi:t>tespit, Ar. tesbi:h>tespih, Ar. habb>hap, Ar. tıbb>tıp, Ar. ilac>ilaç, ta:c>taç, Far. reng>renk, Far. aheng>ahenk vb.

Aykırılışma

Seslerin çıkış biçimi ve yeri bakımından birbiriyle bir bağlantısı olmaksızın birbirinden uzaklaşmasına denir. Benzeşmenin aksine Türkçede çok fazla görülen bir ses olayı değildir. Genel itibarıyla alıntı sözcüklerde söyleyiş güçlüğü ortadan kaldırmak için ortaya çıkan bir ses olayıdır. Benzeşmede olduğu gibi yerine göre uzak-yakın ve ilerleyici-gerileyici aykırılışma olarak karşımıza çıkar.

Ar. muşamma>muşamba (iya), Far. tannu:r>tandır (iya), aşçı>aşçı (gya), tepme ET> tekme, Ar. hammal>hambal (konuşma) (iya), Ar. atta:r>aktar (gya), Ar. kemmu:n>kimyon (iya); Far. berber>belber (gua), Far. kehruha:> kehribar> kehlibar (gua), Far. birader>bilader (konuşma) (gua), Ar. fincan>filcan(konuşma) (gua), Ar. zelzele>zerzele (konuşma) (gua), Far. tu:t>dut (gua), Far. gavga>kavga (gua) vb.

Akıcılaşma

Patlayıcı ünsüzlerin yerini akıcı ünsüzlere bırakması olayıdır. Türkçede özellikle /y/ sesi akıcı bir sestir.

OA. adak>ayak, DLT. kuduruk>kuyruk, beg>bey, yadagin>yayan, adır>ayır vb.

Sızıcılaşma

Süreksiz/patlayıcı ünsüzlerin yerini zaman içerisinde sürekli/sızıcı ünsüzlere bırakması olayıdır. /ç, h, f, j, l, r, s, ş, v, z/ sesleri Türkçede yazı dilinde kullanılan sızıcı sesler sınıfındadır. Sızıcılaşmanın en büyük oluşma sebebi patlayıcı seslerin çıkarımının zorluğundan ileri gelmektedir.

OA. çabiş>çavuş, OA. yabız>yavuz, OA. kanı>hani, kangı>hangi, katun>ha:tun, çıkacak>çihacak (konuşma), vicdan>vijdan (konuşma), kögercin>güvercin, seb>sev, kagun>kavun vb.

Dudaksillaşma

Diş eti ünsüzlerinin komşu dudak ünsüzünün etkisiyle dudak ünsüzüne değişmesi olayıdır. Aynı şekilde bir tür benzeşme durumudur.

Far. canba:z> cambaz (gyykb), Far. sunbul>sünbül>sümbül (gyykb), Ar. munbit>münbit>mümbit (gyykb), tenbel>tembel (gyykb), Far. cünbi:ş>cümbüş (gyykb),

Ar. zanbak>zambak (gyykb), tonguz>domuz (Anadolu ağızlarında donguz şekli devam etmektedir), öğ->öv-, döğ->döv- gönlek>gömlek vb.

Patlayıcılaşma

Sızıcı ünsüzlerin yerini patlayıcı ünsüzlere bırakması olayıdır.

Far. karbuz>karpuz, Far. seltu:k>çeltük>çeltik, Ar. kisvet>kispet vb.

Ünsüz Düşmesi

Söyleyişte kolaylığı ve akıcılığı sağlamak amacıyla bazı ünsüz seslerin düştüğü görülür. Türkçede ünsüz düşmesi sözcük başı, sözcük ortası ve sözcük gerçekleşebilir. Ünsüz düşmesinin sebeplerinden birisi vurgu ile ilgilidir. Yani vurgusuz ses düşmektedir. Yukarıda ses olaylarını anlatırken de belirttiğimiz üzere ünsüz düşmesi hem yazılı dilde hem de söyleyişte kendini gösterebilir.

Ön seste ünsüz düşmesi

ET. bol>ol, Hasan>asan (söyleyişte), yip KB>ip, yinçü KB>inci

İç seste ünsüz düşmesi

emgek>emek, otur>otur, kısğa>kısa, bulganuk>bulanık, Far. panbuk>pamuk, Ar. temy:z>temiz, Ar. seyl>sel, Ar. ceyb>cep, Ar. nevbet>nöbet, Far. bedter>beter, arslan>aslan, tarıglag>tarla vb.

Bazı sözcüklere küçültme ekleri "-cık, -cik, -cak, -cek, -rak, -rek" ve "-l" eki geldiğinde orta hecede ünsüz düşmesi meydana gelir.

küçük-cük>küçücük, ufak-cık>ufacık, minik-cik>minicik, çabuk-cak>çabucak, büyük-cek>büyücek, ufak-rak>ufarak, yüksek-l>yüksel-, alçak-l>alçal-, küçük-l>küçül- vb.

Son seste ünsüz düşmesi

Türkçede tarihi süreç içerisinde en çok görülen ses olaylarından birisidir. Eski Türkçe döneminde sözcük sonunda bulunan /b, d, g/ sesleri Oğuz Türkçesi döneminde düşmeye uğramıştır.

sarıg>sarı, tirig KB>diri, kamug KB>kamu, kapug KB>kapı, türlüğ KB>türlü, sub OA>suv KB>su, ulug ET>ulu, kışlag>kışla, kudug>kuyu, yaylag>yaylak>yayla, tarıglag>tarla, Ar. zemherir>zemheri vb.

- Türkçede söylem zorluğundan dolayı /r/ ve /h/ sesleri konuşmada düşer. geliyor>geliyo (söyleyişte), daha>da:, bir>bi vb.

• Yarı ünlü özelliği gösteren /ğ/ ve /y/ sesleri düşer. Bunun neticesinde ikinci dereceli bir uzun ünlüleşme ortaya çıkar.

dağ>da:, yağ>ya:, ağaç>a:ç, yağmur>ya:mur vb.

- Türkçenin yapısına uygun olmayan ünsüz çiftlerinden biri düşer.

Far. serbest>serbes (söyleyişte), Fr. kist>kis (söyleyişte), Fr. artist>artis (söyleyişte), Fr. katarakt>katarak (söyleyişte) Ar. misk>mis, Ar. afv>af, Fr. direkt>direk, çiftçi>çifçi, astsubay>assubay, üstteğmen>üsteğmen vb.

Kakofoni

Kakofoni kulak tırmalayan çirkin ses anlamına gelir. Türkçede de ekleşme sırasında oluşan bu durumu engellemek amacıyla ünsüz düşmesi meydana gelir.

ufakcık>ufacık, küçükçük>küçücük, büyükcek>büyücek, yumuşakcık>yumuşacık, çabukcak>çabucak, minikcik>minicik vb.